

THE ENCYCLOPEDIA OF PEDAGOGICAL AXIOLOGY

Edited by
Prof. Dr. Hab. Krystyna Chałas
Rev. Dr. Hab. Adam Maj, Prof. KUL

Pod redakcją naukową
Krystyny Chalas i ks. Adama Maja

Recenzenci
dr hab. Henryk Kiereś, prof. KUL, prof. zw. dr hab. Jerzy Niemięca

Naukowy Komitet Redakcyjny
ks. prof. dr hab. Marian Nowak – Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II – przewodniczący Komitetu
prof. dr hab. Krystyna Chalas – Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

prof. dr hab. Kazimierz Denek

prof. dr hab. Leon Dyczewski OFMConv

ks. prof. dr hab. Stanisław Dziekoński – Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie
prof. dr hab. Waldemar Furmanek – Uniwersytet Rzeszowski
prof. dr hab. Stefan M. Kwiatkowski – Akademia Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej w Warszawie
ks. dr hab. Adam Maj, prof. KUL – Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II
ks. prof. dr hab. Janusz Mariański – Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II
ks. prof. dr hab. Jarosław Michalski – Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
dr hab. Krystyna Ostrowska, prof. UW – Uniwersytet Warszawski
prof. dr hab. Urszula Ostrowska – Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy
prof. dr hab. Bogusław Śliwerski – Akademia Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej w Warszawie,
Uniwersytet Łódzki
prof. dr hab. Andrzej Michał de Tchorzewski – Uniwersytet Gdański

Sekretarze
dr Marta Buk-Cegielka, dr Beata Komorowska

Redakcja haseł
A – R oraz T – Wartości uniwersalne – *Beata Rojek*
S – Ś oraz Wartości witalne – *Ż – dr Lucyna Cynarzewska-Włazlik, dr Tomasz Ożóg*

Nanoszenie korekty autorskiej
dr Lucyna Cynarzewska-Włazlik, dr Tomasz Ożóg

Korekta
dr Lucyna Cynarzewska-Włazlik, dr Tomasz Ożóg

Tłumaczenie na język angielski
Hanna Grygielska-Michalak

Projekt okładki
Radosław Krawczyk

Redakcja techniczna, skład i przygotowanie do druku
Wydawnictwo Naukowe Sub Lupa

Copyright © 2016 by Polskie Wydawnictwo Encyklopedyczne

Wszelkie prawa zastrzeżone. Żadna część ani całość tej publikacji nie może być reprodukowana ani przetwarzana w sposób elektroniczny, mechaniczny, fotograficzny i inny, nie może być użyta do innej publikacji oraz przechowywana w jakiegokolwiek bazie danych bez wyrażenia pisemnej zgody Polskiego Wydawnictwa Encyklopedycznego.

ISBN 978-83-7557-168-4

Polskie Wydawnictwo Encyklopedyczne
26-606 Radom, ul. Wiejska 21
tel./fax (48) 366 56 23, 384 66 66
e-mail: polwen@polwen.pl, <http://www.polwen.pl>

Druk i oprawa
Białostockie Zakłady Graficzne SA

daniem pedagogiki. *Wykłady bydgoskie*, Warszawa; Hessen S., 1939, *O sprzecznościach i jedności wychowania*, Lwów; Kunowski S., 1981, *Podstawy współczesnej pedagogiki*, Łódź; Kwieciński Z., 1996, *Edukacja do globalnego przetrwania i rozwoju [w:] Tradycja i wyzwania. Księga pamiątkowa na 70-lecie założenia Studium Pedagogicznego Uniwersytetu Jagiellońskiego 1921-1996*, Kraków; Mariański J., 1998, *Międzynudziciej i zwątpieniem. Sens życia w świadomości młodzieży szkolnej*, Lublin; Mastyk-Musiał E., 2001, *Spółczesność i organizacje. Socjologia organizacji i zarządzania*, Lublin; Nowak M., 2001, *Podstawy pedagogiki otwartej. Ujęcie dynamiczne w inspiracji chrześcijańskiej*, Lublin; Popkin R.H., Stroll A., 1994, *Filozofia*, Poznań; Reber A.S., 2005, *Słownik psychologiczny*, Warszawa; Smart B., 1998, *Postmodernizm*, Poznań; Sokal A., Bricmont J., 2004, *Modne bzdury. O nadużyciach nauki popełnianych przez postmodernistycznych intelektualistów*, Warszawa; Sroczyński W., 2013, *Wybrane zagadnienia pedagogiki społecznej. Funkcja środowiskowa i socjalna*, Siedlce; Szacka B., 2008, *Wprowadzenie do socjologii*, Warszawa; Szahaj A., 2004, *Zniewalająca moc kultury. Artykuły i szkice z filozofii kultury, poznania i polityki*, Toruń; Sztompka P., 1999, *Stawanie się społeczeństwa. Pomiędzy strukturą a zmianą [w:] Kurczewska J. (red.), Zmiana społeczna. Teorie i doświadczenia polskie*, Warszawa; Sztompka P., 2004, *Socjologia*, Kraków; Sztompka P., 2005, *Socjologia zmian społecznych*, Kraków; Szymański M.J., *Studia i szkice z socjologii edukacji*, Warszawa; Tarnowski J., 2009, *Pedagogika egzystencjalna [w:] Kwieciński Z., Śliwerski B. (red.), Pedagogika*, t. 1, Warszawa; Zimbaro Ph., 1999, *Psychologia i życie*, Warszawa; Znaniecki F., 1974, *Ludzie terazniejsi a cywilizacja przyszłości*, Warszawa.

Wojciech SROCZYŃSKI

ROZWÓJ CZŁOWIEKA – ukierunkowane i uporządkowane zmiany, prowadzące do powstania i doskonalenia się struktur oraz funkcji (wyższej formy organizacji), stopniowego uzyskiwania niezależności osobniczej, zdolności do prokreacji i wychowania potomstwa, respektowania norm moralnych i społecznych oraz umiejętności podejmowania odpowiedzialności za życie swoje oraz innych ludzi.

1. Uwagi wstępne

Słowo „rozwój” zostało po raz pierwszy użyte już przez Arystotelesa. Jest to pojęcie wieloznaczne, funkcjonujące w różnych naukach, np. biologicznych, medycznych, humanistycznych, społecznych, a tym samym ma ono w każdej z tych dyscyplin inne znaczenie, a nawet w każdej z nich poszczególni autorzy zajmujący się rozwojem różnie go rozumieją i definiują. Rozwój to krótko- lub długotrwały ciąg (proces) zmian kierunkowych (pozytywnych lub negatywnych), w którym da się wyróżnić prawidłowo następujące po sobie etapy ilościowych i (lub) jakościowych przemian (nie zawsze od form prostszych do złożonych, niższych do wyższych). Rozwój jest cechą wszystkich organizmów żywych, jest podstawą ich istnienia. Z punktu widzenia biologicznego u człowieka jako organizmu wyższego rozwój polega na takich zmianach, które są ukierunkowane i uporządkowane, prowadząc do doskonalenia się struktur i funkcji, ich wyższej formy organizacji, uzyskania stopniowo niezależności osobniczej, zdolności do wydania na świat potomstwa i wychowania go, przestrzegania zasad współżycia społecznego oraz umiejętności brania odpowiedzialności za życie swoje oraz innych ludzi.

Pojęcie rozwoju człowieka odnosi się do jednostki ludzkiej (ontogeneza), jak i gatunku ludzkiego (filogeneza). Rozwój ontogenetyczny dokonuje się w różnych obszarach funkcjonowania człowieka: biologicznym (biofizycznym, biochemicznym), psychicznym, społecznym, kulturowym, duchowym.

Można w nich dostrzec 3 grupy procesów rozwojowych: wzrastanie, różnicowanie i dojrzewanie (np. fizyczne, umysłowe, emocjonalne, duchowe). Nauką, która zajmuje się progresywnym rozwojem człowieka w procesie ontogenezy, czynnikami i mechanizmami rozwoju, sposobami umacniania zdrowia i jego kontroli jest auksologia [Wolański 2006].

2. Prawo człowieka do rozwoju

Należy do podstawowych praw człowieka, czyli przysługuje człowiekowi z tytułu człowieczeństwa. Prawo to zostało uchwalone w 1986 r. po kilkudziesięciu latach dyskusji na forum międzynarodowym w ONZ jako *Deklaracja prawa do rozwoju*. Jej pierwszy artykuł, że prawo do rozwoju jest nienaruszalnym prawem człowieka, na mocy którego każdy człowiek i wszystkie ludy są uprawnione do przyczyniania się i korzystania z rozwoju gospodarczego, społecznego, kulturalnego i politycznego, w którym wszystkie prawa i podstawowe wolności mogą być w pełni realizowane. Prawo do rozwoju należy do tzw. praw trzeciej generacji. W grupie tych praw, zwanych również solidarnościowymi, jest także prawo do pokoju, zachowania środowiska naturalnego, komunikowania się, wspólnego dziedzictwa ludzkości oraz pomocy humanitarnej.

Korzenie prawa do rozwoju sięgają *Powszechnej deklaracji praw człowieka* z 1948 r., w której sformułowano, że wszyscy ludzie mają takie same prawa, które są powszechne, niezbywalne, niepodzielne, współzależne i przysługują

każdemu z samego faktu człowieczeństwa. W dokumencie tym prawo do rozwoju jest rozumiane głównie w aspekcie globalizacji świata i zobowiązania do tzw. pomocy rozwojowej krajów wyżej rozwiniętych krajom potrzebującym, by warunki życia sprzyjały wszechstronnemu rozwojowi człowieka, niezależnie od tego, w jak bogatym kraju się urodził. Sformułowanie prawa do rozwoju z tym akcie międzynarodowym nie ma charakteru indywidualnego, ale zbiorowy, tzn. odnosi się do każdego człowieka jako członka społeczeństwa. Polityka międzynarodowa, zmiany systemowe mają zabezpieczyć realizację praw wszystkich członków danej społeczności, a tym samym każdego człowieka.

3. Rozwój psychiczny człowieka

W psychologii rozwój ma 2 znaczenia: 1° wzrost czynności, funkcji czy procesów psychicznych od ich postaci niższych, mniej złożonych i doskonałych, do coraz bardziej wyższych, złożonych i doskonałych; 2° proces zachodzących w czasie zmian polegających na ukierunkowanym różnicowaniu się, uporządkowaniu oraz integracji czynności, funkcji czy procesów psychicznych. Istotą rozwoju jest zmiana, najczęściej wartościowana pozytywnie jako progresja, postęp.

Do cech zmian rozwojowych zalicza się: ukierunkowanie na stany optymalne (w tym uniwersalne, nieodwracalne i konieczne sekwencje przekształceń), progresywność (zmiany ilościowe, jakościowe, osiągnięcie norm, standardów), ciągłość (absolutna lub względna stałość

cech, stałość osoby mimo przekształceń w czasie), stadialność (sekwencja przekształceń efektem wspólnego w ramach gatunku wrodzonego planu rozwojowego). Wyróżnia się też inne cechy rozwoju, np. temporalność (uporządkowanie zdarzeń i zmian w czasie, ich następstwo oraz trwanie), występowanie okresów krytycznych (szczególniej wrażliwości na szkodliwe wpływy), okresów o specyficie tylko sobie właściwej (np. okres wewnątrzmaciczny, dojrzewania), występowanie strefy najbliższego rozwoju (L.S. Wygotski), normatywnych zdarzeń społecznych charakterystycznych dla kohorty (np. wiek rozpoczęcia i ukończenia nauki szkolnej, urodzenia pierwszego dziecka, emerytalny), punktów zwrotnych, przełomowych (zmieniających zasadniczo trajektorię rozwoju) i zdarzeń krytycznych (nagłych losowych wydarzeń), indywidualnej ścieżki rozwojowej (unikalny przebieg zmian), ekwifinalności (różne ścieżki rozwojowe mogą prowadzić do tego samego wyniku) i wielofinalności (ten sam czynnik rozwojowy może doprowadzić do różnych efektów), plastyczności zmian rozwojowych (dany wynik rozwojowy jest tylko jednym z możliwych). Opracowano również wiele modeli przebiegu zmian rozwojowych: fazowe, sekwencyjne, cykliczne, liniowe, zmian wielokierunkowych [Trempała 2011b: 28-48].

Rozważając kwestię rozwoju człowieka w psychologii, stawia się pytania o naturę, charakter (jakie?), przebieg (jak?) i mechanizm (dlaczego?) zmian rozwojowych (co ma większe znaczenie: natura czy kultura; dziedziczenie i doj-

rzewanie czy środowisko, wychowanie i uczenie się; geny czy indywidualne doświadczenie gromadzone w ciągu życia?). Trudno byłoby dokonać w tym miejscu przeglądu nawet najważniejszych modeli wyjaśniania zmian rozwojowych (np. model mechanistyczny, organizmiczny, kontekstualny), ogólnych praw nimi rządzących (ogólne prawa rozwojowe nie podważają faktu indywidualnych ścieżek rozwojowych, relacja jednostki z otoczeniem jest zawsze dynamiczna i osobniczo odmienna – Oleś 2003), ale „w najogólniejszym ujęciu, mechanizm rozwoju opisywany jest w kategoriach strukturalnych reorganizacji oraz adaptacyjnych przekształceń: odnosi się do każdej (krótko- lub długotrwałej, progresywnej lub regresywnej) zmiany w jej rozmiarze, kształcie i/lub funkcji oraz oznacza ciągłą ich reorganizację, a także powstawanie nowych ich postaci w procesie zintegrowanego funkcjonowania, umożliwiającego jednostce osiągnięcie celów (bieżących i odległych)” [Trempała 2011a: 69].

Osobniczy rozwój człowieka przebiega pod wpływem: 1° czynników endogennych (determinantów i stymulatorów), genetycznych (tzw. tło genetyczne, mające nie tylko charakter dziedziczny), paragenetycznych (konstytucja matki: jej genotyp i właściwości metaboliczne jako mechanizmy regulacyjne, wiek, kolejność ciąży) i pozagenetycznych (stan zdrowia, tryb życia, używki i żywienie matki wpływające m.in. na tzw. programowanie prenatalne stanu zdrowia dziecka na całe życie); 2° czynników egzogen-

nych, zwanych środowiskowymi, które mogą mieć charakter modyfikatorów naturalnych (czynniki organiczno-biologiczne) oraz kulturowych (czynniki pielęgnacyjno-opiekuńcze, wychowawcze, społeczne, ekonomiczne); 3° czynników własnej aktywności jednostki, jaką podejmuje ona w relacjach z otoczeniem fizycznym i społecznym, w tym tryb jej życia (np. ruch, wysiłek, odpoczynek, ale też decyzje, samokształcenie i samowychowanie); 4° tzw. losu, zwanego potocznie dołą człowieka; w ujęciu religii chrześcijańskiej rozumie się go jako zrządzenia Opatrzności, wola Boża, interpretowana zależnie od położenia człowieka jako dopust lub błogosławieństwo Boże.

Rozwój trwa od zapłodnienia, a jego dynamika zmienia się w ciągu życia. Już od początku przebieg rozwoju zależy od stanu zdrowia rodziców, ich stylu życia, nieraz na długo przed poczęciem (np. podejmowania ryzykownych zachowań zdrowotnych), sposobu poczęcia (naturalne czy sztucznie wspomagane), warunków środowiska wewnątrzmacicznego oraz środowiska zewnętrznego (np. skażenia), jak też od wielu innych czynników, których wpływ nie został dotychczas poznany [Kornas-Biela 2009].

Przez całe życie zmienia się rodzaj czynników rozwojowych, jak też znacznie ich wpływu. Mogą się one wzajemnie wspomagać, np. karmienie piersią przedłuża wpływ matki na rozwój i jako regulator biologiczny (hormonalny) wzmacnia uformowane przed urodzeniem „nawyki metaboliczne” [Wolański 2006: 30-31]. Poza tym nie tylko niezliczona ilość

czynników rozwojowych, ale też ich następstwo i czasowa kombinacja mają wpływ na efekt rozwoju. Te same czynniki stymulujące i optymalizujące, modyfikujące, utrudniające i zaburzające rozwój zmieniają swoją siłę i rodzaj oddziaływania stosownie do wymagań stawianych przez sam rozwój oraz całość innych czynników działających w rozwoju uprzednio (prawo torowania drogi) oraz aktualnie (prawo tła), np. bliska i wyłączna więź z matką (opiekunem) jest nieodzownym warunkiem prawidłowego rozwoju na jego wczesnym etapie, ale byłaby czynnikiem zaburzającym w okresie dorosłości.

W psychologii powstało wiele mniej lub bardziej ogólnych koncepcji rozwoju człowieka [Liberska 2011: 72-112]. Za najważniejsze uznano koncepcje i teorie: psychodynamiczne (S. Freud, M. Klein, C.G. Jung, E.H. Erikson), uczenia się (behawiorystyczne – J. Watson i B.F. Skinner, społecznego uczenia się – A. Bandura), poznawcze (P. Piaget, A. Pascual-Leone, G. Labouvie-Vief, S.R. Siegler, A. Karmiloff-Smith), etologiczne (K. Lorentz, J. Bowlby), socjobiologiczne (E.O. Wilson), ekologiczne (U. Bronfenbrenner), humanistyczne (A.H. Maslow, C. Rogers, H. Murray, G.W. Allport), socjologiczne (R.J. Havighurst, D. Levinson), kontekstualno-dialektyczne (L.S. Wygotcki, R.M. Lerner, K. Riegl).

W polskiej psychologii rozwoju powstało kilka koncepcji rozwoju człowieka [Liberska 2011: 113-125]. Najważniejsze z nich: K. Dąbrowskiego (naturalnej tendencji rozwoju, dezintegracji pozytywnej prowadzącej do pozytywne-

go rozwoju), M. Tyszkowej (strukturalizacji i restrukturalizacji doświadczenia), M. Przetacznik-Gierowskiej (rozwoju aktywności), J. Trempały (temporalnego modelu rozwoju), M. Porębskiej (funkcjonalnego powiązania człowieka z otoczeniem, układu relacji Ja – świat), Z. Pietrasinśkiego (biograficzna), K. Obuchowskiego (osobowości rozwojowej) oraz J. Kozielskiego (transgresyjna).

4. Rozwój jako wartość i zadanie

Człowiek z racji swojej osobowej godności, która jest cechą przyrodzoną każdego człowieka (wszystkich ludzi), sam jest bezwzględnie i niezbywalną wartością, najwyższą w świecie przyrody, stąd prawo do rozwoju i potrzeba rozwoju są immanentnie wpisane w jego człowieczeństwo. Rozwój jest koniecznym warunkiem istnienia człowieka, ponieważ poczyna się on jako potencjalność, która wymaga warunków do aktualizacji. Jest genetycznie zaprogramowany na rozwój i już w środowisku wewnątrzmacicznym można zaobserwować, jak ćwiczy funkcje potrzebne mu do przeżycia po urodzeniu (np. ruchy ssące, „oddychania”, połykania, chwytania), zachowania adaptacyjne do warunków (czasem szczególnie utrudnionych, np. u matki alkoholiczki, palaczki, odchudzającej się) i dążenie do optymalnego rozwoju mimo niesprzyjających okoliczności.

Od momentu urodzenia można zauważyć silny pęd dziecka do rozwoju i podejmowanie wysiłków, a nawet ryzyka, aby orientować się w środowisku, rozumieć je, przewidywać, wpływać na

nie, dokonywać w nim zmian, panować nad nim. Dziecko chce czegoś więcej doświadczać (odruch orientacyjny, ciekawość poznawcza), coś posiadać, poszerzać terytorium, przekraczać granice tego, co znane i zdobyte. Ta tendencja do rozwoju, obserwowana wyraźnie już od stanu noworodkowego, towarzyszy człowiekowi przez całe życie i jest źródłem jego osiągnięć życiowych oraz satysfakcji z życia. Potrzeba rozwoju leży u podłoża podatności na wpływy środowiska (identyfikacji, naśladownictwa, modelowania), uczenia się, nabywania kompetencji, twórczości, rozwoju kulturowego i duchowego.

Ten pęd do pracy nad własnym rozwojem człowiek musi przyswoić od dzieciństwa jako silną potrzebę wszechstronnego doskonalenia swojej wiedzy, umiejętności, dyspozycji, kompetencji, zdolności, cech charakteru, postawy moralnej, sumienia, religijności. Niedojrzałość w jednej dziedzinie (intelektualnej, emocjonalnej, społecznej, teologalnej) wpływa negatywnie na inne (np. powodując blokady, zafiksowania, zniechęcenie, izolację, nadmierny aktywizm). Potrzeba rozwoju jest nieświadomym dążeniem. Można również zauważyć bardziej uświadomioną, intencjonalną siłę rozwojową, jaką jest transgresja, czyli przekraczanie dotychczasowego stanu, wychodzenie poza to, czym jestem, co potrafię, posiadam, osiągnąłem [zob. transgresyjna koncepcja rozwoju Kozielskiego 1987, 2002]. Działania transgresyjne – ekspansywne i twórcze – polegają na wyjściu poza granice dotychczasowych osiągnięć, opanowaniu

nowych przestrzeni, poszerzaniu terytorium swego działania, wpływów i kontroli nad nim, wzbogacaniu doświadczeń, tworzeniu nowych wartości. Mogą być one skierowane ku rzeczom, ludziom (altruizm, władza, nowy ład społeczny), symbolom (nowa wiedza, idee, sztuka, religia), a także ku sobie (autokreacja, samorozwój). Podejmowanie działań transgresyjnych wzmacnia motywację do dalszego rozwoju, tzn. osiągnięcie celu motywuje do kolejnej ekspansji lub twórczości.

Rozbudzona i ukierunkowana w dzieciństwie potrzeba rozwoju siebie pomaga podjąć w okresie dojrzewania i dorosłości trud samokształcenia, samowychowania i samorealizacji. Oczywiście „samo” nie oznacza, że człowiek może rozwijać się zupełnie bez udziału innych lub że rozwój polega na skoncentrowaniu na sobie, jedynie na własnych potrzebach i życiu we własnym świecie. Przeciwnie, prawdziwy rozwój człowieka oznacza wyjście poza siebie ku wartościom, które odkrywa jako jednocześnie dane mu i zadane. Prawdziwy rozwój dokonuje się z innymi i dla innych. Zanim jednak człowiek sam podejmie pracę nad własnym rozwojem i przyjmuje odpowiedzialność za niego, inni muszą stworzyć mu sprzyjające okoliczności do tego, by mógł swój potencjał uaktualnić. Aby się rozwijać, człowiek nie może być traktowany przez innych (a potem i przez siebie) jako środek do osiągnięcia jakichś celów, lecz tylko jako cel sam w sobie. Jeśli będzie traktowany podmiotowo, będzie umiał tak odnosić się do innych.

Możliwość własnego rozwoju jest ściśle związana z wolnością. Jest jej wa-

runkiem i konsekwencją. Tylko człowiek wolny może się rozwijać – zewnętrzny lub wewnętrzny przymus (np. kompleksy, kompulsje, uzależnienia, nagłogi, zniewolenia) zamyka człowiekowi możliwość swobodnego i wszechstronnego rozwoju, wyboru dróg realizacji siebie, podejmowania autonomicznych decyzji. Z drugiej strony, jednym z kryteriów rozwoju jest coraz bardziej mądre korzystanie z własnej wolności, by nie naruszała ona wolności innych osób i takie zinterioryzowanie systemu norm oraz wartości, ukształtowanie celów i dążeń życiowych, aby nie były one narzuconym „kagańcem”, ale stanowiły trzon osobistego „kośćca moralnego” i programu życia. Rozwój w poczuciu wolności, obserwacja zmian w sobie i dokonanych przez siebie w środowisku, świadomość doskonalenia się – jest źródłem szczęścia, poczucia wartości i spełnienia, poczucia dobrze przeżytego życia. Jeśli w różnych okolicznościach, człowiek dokonuje jego bilansu (np. w kryzysach, okresie „środką życia”, menopauzy, przejścia na emeryturę, nieuleczalnej choroby), zyskuje lub traci spokój ducha w zależności m.in. od oceny stopnia i jakości własnego rozwoju, tego, co z sobą i życiem zrobił. Pozytywna ocena kierunku, poziomu i treści własnego rozwoju potwierdza wierność wybranym przez człowieka celom życia i utwierdza go w poczuciu genu sensu.

W psychologii współczesnej przyjmuje się, że człowiek może rozwijać się do śmierci, również w sytuacji upośledzenia, ciężkiej choroby lub schyłku życia, zawsze bowiem może być dobrym

człowiekiem, podejmować kolejne zadania, aktywnie przezwyciężać własne słabości, zniechęcenia, kryzysy, tendencje do regresu, i robić coś dla innych (np. uśmiechem, życzliwym słowem, modlitwą, cierpieniem). Doświadczanie kryzysu jest częścią rozwoju i może on być dla jednostki szansą lub klęską, a jego pozytywne rozwiązanie współdecyduje o konstrukcji osobowości i dalszym biegu życia [por. teoria E. Eriksona – osiem kryzysów rozwojowych człowieka w ciągu całego życia; Erikson 2000, 2004; Okoń 2001: 95; Witkowski 2009]. Czy kryzys będzie miał charakter rozwojowy, czy destrukcyjny, zależy od cech osoby, jej dotychczasowego stylu życia, radzenia sobie z trudnościami i osiągniętego poziomu rozwoju osobowego, jak też od wcześniejszych wpływów otoczenia oraz aktualnie otrzymywanego wsparcia. Kryzys ukazuje niezwykle potężny potencjał człowieczeństwa. Konfrontując się z czymś, co jest stratą, przekreśla osiągnięcia, niszczy obraz siebie i poczucie własnej wartości, odbiera dobre imię wśród innych, co wydaje się nieosiągalne, przerastające siły, niezrozumiałe, pochłaniające wszystko, co dotychczas było wartościowe. Człowiek może udowodnić sobie swoją moc przekroczenia tych trudności, akceptacji prawdy o sobie jako człowieku słabym i potrzebującym pomocy, która otwiera go na innych i przyjęcie tego, co przyniesie przyszłość. To, co stanowi wartość pokryzysową, jest opłacane wielkim cierpieniem i dlatego jest tak cenne, daje nieporównywalną z niczym satysfakcję, poczucie zyskania „drugiego życia”.

5. Rozwój w ujęciu chrześcijańskiej wizji człowieka

Rozwój człowieka może być również ujmowany w kategoriach aksjologicznych jako kształtowanie określonego systemu wartości, których aktualizacja jest istotna dla niego, jak i szerszej społeczności. Najwyższą pozycję w systemie wartości rozwijanych przez człowieka zajmują wartości religijne, duchowe (np. określone w koncepcji M. Schellera jako święte).

W ujęciu chrześcijańskim rozwój osobisty jest powołaniem człowieka – musi on otworzyć się na Boży plan wobec niego, ponieważ Bóg pragnie w pełni obdarzyć go swoim życiem, a nie „jakoś” zbawić. Dlatego rozwój osobowy jest dla chrześcijanina koniecznością, odpowiedzią na wezwanie Chrystusa: „Bądźcie więc wy doskonali, jak doskonały jest Ojciec wasz niebieski” (Mt 5,48). Św. Piotr pisał do ochrzczonych: „Jak niedawno narodzone niemowlęta pragniecie duchowego, niesfałszowanego mleka, abyście dzięki niemu wzrastali ku zbawieniu” (1 P 2,2). „Niemowlęta w Chrystusie” muszą stawać się «mocnymi» w Chrystusie” (1 Kor 3,1-2) czy też „doskonałymi w Chrystusie (Kol 1, 28).

A takim człowiek się nie rodzi. Takim może się stawać stopniowo przez życie w łasce uświęcającej i otwarcie się na obecność Boga w nim, przyzwolenie, by Bóg udzielał mu ze swej świętości. R. Maritain tak to wyraziła: „Pełna doskonałość polega tylko i wyłącznie na tym, by móc wiele przyjąć od Boga”. „Istnieje świętość dla każdego z nas, na mia-

rę naszego losu, i Bóg zamierza ją uzyskać drogami, które nie zostały skatalogowane w żadnym podręczniku doskonalenia się” [Maritain 2012: 212]. Im człowiek bardziej duchowo rozwinięty, tym głębsze ma przekonanie, że wszystko jest łaską i niezasłużonym darem, że swoimi siłami nie może siebie uświęcić, chociaż jego wysiłek w tym kierunku jest niezbędny [por. Jk 1,17: „Kaźde dobro, jakie otrzymujemy, i wszelki dar doskonały zstępują z góry, od Ojca światła”].

W rozwoju ku doskonałości człowiek ma za zadanie coraz bardziej poznawać Boga, co jest warunkiem miłowania Go; zacieśniać z Nim więź; otwierać się na Jego dary (np. na dary Ducha Świętego); współpracować z łaską; stawać się lepszym; za pełną radość poczytywać sobie różne doświadczenia, gdyż wystawiają jego wiarę na próbę, ćwiczą w wytrwałości (a ona winna być „dziełem doskonałym, abyście byli doskonali, nienaganni, w niczym nie wykazując braków” – Jk 1,2-4); jako człowiek Boży musi być „przysposobiony do każdego dobrego czynu” (2 Tm 3,17), ponieważ wiara bez uczynków martwa jest, a przez uczynki staje się doskonała (Jk 2,22); upodabniać się do Boga. Rozwój to dla chrześcijanina trud, często walka, by stawać się tym, kim jest: obrazem i podobieństwem Boga – Miłości. Jest to niewyobrażalnie trudne i wymagające zadanie, ale „co niemożliwe jest u ludzi, możliwe jest u Boga” (Łk 18,27).

W rozwoju do dojrzałości jako chrześcijanin człowiek koncentruje się na miłości Boga i miłości bliźniego (jak siebie samego), zdając sobie sprawę, że gdzie

jest jego skarb, tam i serce jego będzie (Mt 6,19-21). Dlatego system wartości i cel życia człowieka nadają mu kierunek, naznaczają nadprzyrodzonym sensem dni i wszystkie jego wysiłki, pozwalają mu spojrzeć wyżej i dalej niż kłopoty oraz trudy codzienności. Nawet największa strata, przegrana, ból, najdotkliwsze cierpienie mogą być przekute w wartość, mogą mieć sens, chociaż niezrozumiały. Człowiek ma bowiem świadomość miłującej obecności Boga w jego życiu, wie, że Bóg karmi go i przyodziewa z większą troską, niż dba o lilie polne, którym nadaje piękności wspanialszej niż przepych szat Salomona; że jest Jego dzieckiem ważniejszym niż stado wróbli, chociaż żaden z nich nie jest zapomniany w Jego oczach. Nawet wszystkie jego włosy na głowie są policzone (Łk 12,6-7). On – „Ojciec wasz wie, że tego potrzebujecie. Starajcie się raczej o Jego królestwo, a te rzeczy będą wam dodane” (Łk 12,30-31). Dlatego też człowiek zachowuje pokój wewnętrzny i pogodę ducha nawet w przeciwnościach, ponieważ zostało powiedziane: „Nie troszczcie się więc zbytnio o jutro, bo jutrzejszy dzień sam o siebie troszczyć się będzie. Dosyć ma dzień swojej biedy” (Mt 6,34).

Rozwój dla chrześcijanina oznacza przede wszystkim rozwój bliskiej więzi z Bogiem i ludźmi, życie na wzór Chrystusa, czyli doskonalenie w sobie tych cech, jakie prezentował Chrystus: zawierzenie i posłuszeństwo wobec woli Bożej, miłość i miłosierdzie, umiejętność przebaczenia i zapominania o sobie, zdolność do ofiary i poświęcenia,

służenie innym w pokorze (jako prawdziwie o sobie), łagodność i wyrozumiałość, sprawiedliwość i prostolinijność, odwaga i wierność, odpowiedzialność za siebie i innych, posiadanie darów Ducha Świętego. Musi on zachować „czyste sumienie, ażeby ci, którzy oczerniają wasze dobre postępowanie w Chrystusie, doznali zawstydzienia właśnie przez to, co wam oszczerczo zarzucają” (1 P 3,16).

Rozwój chrześcijanina musi odbywać się więc na dwóch drogach: poznania i uświęcenia („Wzrastajcie zaś w łasce i poznaniu Pana naszego i Zbawiciela” – 2 P 3,18). Lepsze poznanie Boga odbywa się przez studium *Pisma Świętego*, czytanie książek religijnych, słuchanie nauczania Kościoła, modlitwę, medytację, kontemplację. Uświęcenie zaś dokonuje się przez przestrzeganie przykazań Bożych i nauczania Kościoła, korzystanie z sakramentów świętych, udział w Eucharystii i nabożeństwach, aktywność we wspólnocie wierzących, korzystanie z kierownictwa duchowego. W rozwoju duchowym ważne jest jednak, aby człowiek nie utożsamiał stanu doskonałości czy świętości z narcystycznym zajmowaniem się własną moralną nienagannością i zewnętrzną wiernością przepisom i praktykom religijnym. Miarą doskonałości człowieka jest głównie zapomnienie o sobie i niesienie swojego krzyża za Chrystusem (por. Mt 16,24). Na tej drodze jesteśmy zobowiązani do wzajemnej modlitwy na wzór św. Pawła, który wyznał, że „nie przestajemy za was się modlić i prosić [Boga], abyście doszli do pełnego poznania Jego woli, w całej mądrości i duchowym zrozumieniu,

abyście już postępowali w sposób godny Pana, w pełni Mu się podobając, wydając owoce wszelkich dobrych czynów i rosnąc przez głębsze poznanie Boga” (Kol 1,9-10).

Poznanie Boga i swojego celu życia prowadzi do odkrycia prawdy, iż „człowiek jest stworzony, aby Boga, Pana naszego, chwalił, czcił i Jemu służył, a przez to zbawił duszę swoją” (św. Ignacy Loyola, *Ćwiczenia Duchowe*, 23; por. Mt 5,16; Ps 29,1). Koncentracja nie na sobie, ale na wielkości i miłości Boga, wejście w świat Jego chwały i miłości jest drogą spełnienia siebie, osiągnięcia dojrzałości ludzkiej, znalezienia prawdziwego sensu życia i szczęścia. Człowieka rozwija wtedy pociągająca siła „*magis*” – więcej, bardziej! Więcej zaangażowania człowieka w związek z Bogiem (przy Bogu, w Bogu) dynamizuje go do przekraczania przeciętności, aby „być bardziej” człowiekiem świętym, jak świętym jest Bóg, który przyznał: „Bądźcie świętymi, bo Ja jestem święty, Pan, Bóg wasz” (Kpł 19,2).

Erikson E., 2000, *Dzieciństwo i społeczeństwo*, Warszawa; Erikson E., 2004, *Tożsamość a cykl życia*, Poznań; Kornas-Biela D., 2009, *Pedagogika prenatalna. Nowy obszar nauk o wychowaniu*, Lublin; Koziński J., 1987, *Koncepcja transgresyjna człowieka. Analiza psychologiczna*, Warszawa; Koziński J., 2002, *Transgresja i kultura*, Warszawa; Liberska H., 2011, *Teorie rozwoju psychicznego* [w:] Trempała J. (red.), *Psychologia rozwoju człowieka*, Warszawa, s. 71-125; Maritain R., 2012, *Dziennik*, Warszawa; Okoń W., 2001, *Nowy słownik pedagogiczny*, Warszawa; Oleś P., 2003, *Zmiany i rozwój osobowości w okresie średniej dorosłości*, „Kołokwia Psychologiczne”, nr 11, s. 75-96; Trempała J., 2011a, *Mechanizm zmiany rozwojowej* [w:] Trempała J. (red.), *Psychologia rozwoju człowieka*, Warszawa, s. 50-70; Trempała J., 2011b, *Natura rozwoju psychicznego* [w:] Trempała J. (red.), *Psychologia rozwoju człowieka*, War-

szawa, s. 28-70; Witkowski L., 2009, *Rozwój i tożsamość w cyklu życia. Studium koncepcji Erika H. Eriksona*, Łódź; Wolański N., 2006, *Rozwój biologiczny człowieka. Podstawy auksologii, gerontologii i promocji zdrowia*, Warszawa.

Dorota KORNAS-BIELA

ROZWÓJ MORALNY – proces kształtowania się moralności oparty na zmianach zachodzących w poznaniu, wrażliwości moralnej człowieka, jego stosunku do dobra i zła, czynów własnych oraz innych osób, a także ich skutków.

Początek rozwoju moralnego wiąże się z poznaniem reguł, które obowiązują w grupie społecznej (najczęściej w rodzinie) i postępuje od podporządkowania się nakazom i zakazom dorosłych do samodzielnie podejmowanych decyzji w kwestii zachowania zgodnego z normami, oceniania i wartościowania zachowań własnych oraz cudzych, z uwzględnieniem ich intencji, a także motywacji. Z intensywnym rozwojem moralnym (głównie w okresie dorastania) następuje proces krystalizowania się systemu wartości – różnicowanie dobra i zła, klasyfikowanie przedmiotów, osób oraz zjawisk ze względu na stopień ich ważności.

Perspektywa ujmowania rozwoju moralnego zmienia się w zależności od przyjmowanego stanowiska teoretycznego: psychodynamicznego, społecznego uczenia się i poznawczo-rozwojowego. W ujęciu psychodynamicznym (S. Freud) moralność wiąże się z działaniem *Superego*, które pełni w życiu czło-

wieka funkcję sumienia i zostaje uformowane w dzieciństwie – do 6. roku życia. Interioryzacja zakazów i nakazów dokonuje się w tym czasie przez identyfikację z autorytetem, którym najczęściej jest ojciec. W kolejnych latach tak ukształtowane sumienie stoi na straży moralności człowieka i nie ma już miejsca na dalszy rozwój moralny [Gruba 2014: 303]. Z perspektywy teorii społecznego uczenia się, moralność człowieka kształtuje się pod wpływem mechanizmów warunkowania i modelowania. Istotną rolę odgrywa tu ilość i jakość doświadczeń, które sprzyjają modyfikowaniu postaw człowieka wobec norm społecznych. Nowe doświadczenia społeczne powodują najczęściej kwestionowanie tradycyjnych postaw na rzecz bardziej relatywistycznego punktu widzenia [Gruba 2014: 303]. Najbardziej popularne są ujęcia reprezentujące model poznawczo-rozwojowy. W badaniach nad rozwojem moralnym wykorzystuje się model rozwoju poznawczego J. Piageta i koncepcję rozwoju moralnego L. Kohlberga. Obydwaj twórcy koncepcji podzielają pogląd o równoległym występowaniu powiązań między określonym poziomem rozumowania moralnego, a zachowaniem moralnym, jako możliwym jego rezultatem [Łobocki 2009: 62]. Piaget, jak i Kohlberg wyróżniają w rozwoju moralnym następujące po sobie fazy.

Model rozwoju moralnego Piageta został opracowany na podstawie wieloletnich badań prowadzonych z wykorzystaniem metody badań naturalnych, opartych na obserwacji, oraz me-